

AZ ÚJ PARADIGMA ÉPÍTŐKÖVEI – 1. RÉSZ: NAGY VALLÁSOK GAZDASÁGI TANÍTÁSAI

TÓTH GERGELY

A cikk 1. részében az évezredek múlttal rendelkező nagy vallások gazdasági tanításait, a 2. részben pedig a reformer vagy a paradigmaváltást zászlajukra tűző modern „laikus” közgazdasági iskolákat tekintjük át. A teóriákat fő képviselőik munkásságán keresztül ismertetjük. Célunk egy olyan új közgazdaságtan elméleti megalapozása, amely építi az embert és a társadalmat, valamint nem károsítja a környezetet bolygónk biokapacitását meghaladó mértékben. Ezt humánökonómiának kereszteltük el. A cikk a nemrég megjelent Gazdasággép c. könyv vonatkozó fejezeteinek összefoglalása.

A világnak paradigmaváltásra van szüksége. Az elfajult gazdasági paradigmát (az ún. ökonomizmust) kellene újra cserélni, ám ez emberi erővel szinte lehetetlen. Meggyőződésem, hogy a világ nagy változás előtt áll. Túl vagyunk a fogyasztási és növekedési csúcson – vagy legalábbis az exponenciálisnak gondolt, de valószínűleg inkább szigmoid alakot követő növekedési trendek inflexió pontján – s ezen minták megváltozása gondolkodásbeli változással fog járni. Bármilyen erők is a jelenlegi rendszerhez fűződő érdekek és hatalmak, ezek bámulusosan rövid idő alatt jelentéktelenné válhatnak, mint a nemesi címek a feudalizmus elmúlásával. A paradigma¹ meg fog változni, ám paradigmát váltani lehetetlen. Mégis törekedni kell rá! Közös értékrenden, az ezt szolgáló újszerű gyakorlaton, egyéni és közösségi kezdeményezéseken ugyanis nemcsak lehet, de

---

1 Manapság minden sarkon találkozunk a paradigmaváltás kifejezéssel, a reklámok például előszeretettel használják egy-egy merőben új termékjellemző hirdetésekor. A fogalmat Thomas Kuhn *A tudományos forradalmak szerkezete (Structure of Scientific Revolutions)* c. könyve tette híressé 1962-ben. Az amerikai tudományfilozófus szerint a paradigma közmegegyezés bizonyos tudomány művelői között, egy bizonyos időszakban. Ez határozza meg az adott tudomány tárgyát, feladatát, határait. Ez dönti el azt is, mik a tudományosan érvényes, ill. érvénytelen kérdésfeltevések, azaz mikor lehet egy álláspontot egyáltalán az adott tudományon belül elfogadni. Thomas Kuhn kifejti a paradigmaváltás folyamatát is. Ez akkor következik be, amikor a régi magyarázatok már nem működnek. A tudományág művelőinek többsége ezért átáll az új paradigmára, megváltoztatva a tudomány intézményeit, tanszékeit, szaklapjait stb. Mi a paradigmát egyfelől specifikusabb, másfelől általánosabb értelemben használjuk. Amit Kuhn paradigmának nevez, az a mi szóhasználatunkban *tudományos elmélet*. Egyes tudományos elméletek azonban titokzatos módon – talán feltalálói karizmája, az idők érettsége vagy hihető voltuk miatt – *átlépik tudományáguk határait*, s más tudományágak irányultságát, sőt a közgondolkodást is meghatározó (szuper)paradigmákká, mítoszokká válnak. Ilyen például ma a gazdaságosság, avagy ökonomizmus paradigmája. Ennek a mezőgazdaságban a nagyüzem, a cégeknél a karcsúsítás, a kutatásban a mennyiségi teljesítménymérés felel meg. A *paradigma* szót ezen cikkben tehát a mindennapi gondolkodást alapvetően meghatározó tudományos (ex)elméletként használjuk, amely által – s nem amelyről – gondolkodunk, ami szinte lehetetlenné teszi a hozzá való kritikus viszonyulást.

kötelességünk is dolgozni. Különböző felkészületlenül érhet minket ismert világunk széthullása, legyen az lassú (s gazdasági válság a neve), vagy gyors (pl. klímakatasztrófa, illetve népvándorlás). És lehet dolgozni átfogó elméleten is, amely szükség esetén át tudja venni az irányítást egy demokratikus, jobban mondva erőskezdő diktátor nélküli, egyéni szabadságon alapuló rendszerben. Az egyéni szabadságot és az igazságos esélyegyenlőséget tarthatjuk ugyanis a kapitalizmus legnagyobb vívmányának, persze a sok ember hihetetlenül magas szintű fogyasztását – s ezzel magas iskolázottságát, életkorát, kiváló egészségi állapotát – lehetővé tevő termékek és szolgáltatások mellett. Véleményem szerint a kritikus tömeg már megvan a globálkapitalizmus utáni világhoz,² csak az összetartó, korunk problémáira választ adó elmélet nem áll még rendelkezésre.

A világban ökonomizmussá fajult modern közgazdaságtan reformjának igénye nem újkeletű. Egy teljesen új közgazdaságtan kimunkálása helyett/mellett úgy kell kísérletet tennünk a morális skizofrénia³ megszüntetésére, hogy egyesítjük a jó szándékú, s eredményeket is felmutatni tudó alternatív közgazdasági iskolákat és gazdasági tanításokat, elsősorban a következőket:

1. táblázat: „Alternatív” közgazdasági iskolák – újkori szerzők

Vallásokból levezethető gazdaságelméletek:	Világi közgazdasági iskolák:
1. Buddhista közgazdaságtan [Schumacher 1973, Zsolnai 2010]	6. Centrum-periféria elmélet [Prebisch 1950, Singer 1950, Wallerstein 1974-től]
2. Hindu közgazdaságtan [Bokare 1993, Ramrattan 2012, Vinod 2013]	7. Fejlődési gazdaságtan [Max-Neef 1992, Sen 1990, Prahalad 2005, Banerjee-Duflo 2011]
3. Iszlám gazdaságelmélet [al-Sadr 1982, Kuran 1997, Addas 2008]	8. Környezetgazdaságtan [Pearce 1989, Kerekes 1998, Ayres 1998, Pauli 2010]
4. Keresztény gazdasági tanítás [1891 Rerum Novarum – 2015 Laudato si']	9. Ökológiai közdaságtan [Georgescu-Roegen 1971, Costanza 1991, Pataki-Takács Sánta 2004]
5. Zsidó gazdasági hagyomány [Sacks 2011, Sedláček 2011]	10. Fenntarthatóság-tudomány [Boulding 1965, Brown 1984-től, Wackernagel 1996]

Forrás: Saját szerkesztés

Bizonyára több kortárs iskola is számot tarthatna a „rendszerváltó”, „társadalmilag felelős”, avagy „fenntarthatósági” jelzőre, de célunk nem a teljeskörű leltár, hanem a közgazdasági elméletek kritikus tömegének kimutatása, rövid leírása és nem utolsó sorban elméleti szintézise. Foglaljuk tehát össze röviden először az 1. táblázat első öt elemét! (A 4. számú keresztény gazdasági tanítást terjedelmi okokból a cikk folytatásában elemezzük.)

Meg kell állnunk azonban egy pillanatra annál a kérdésnél, miért éppen ez az öt vallási hagyomány szerepel táblázatunkban. A kereszténységet, az iszlámot és a buddhizmust már csak a

2 A Budapest kerékpározhatóvá tételét célul kitűző biciklisták például saját bevallásuk szerint elérték a kritikus tömeget, a *Critical Mass* nevű rendezvényt néhány éve már nem rendezik meg, mivel elérte célját.

3 „Munkahelyemen hatékony dolgozó vagyok, munkaidő után jó ember / keresztény.” A kifejezést tudtommal Alford és Naughton [2004] használták először a jelenség leírására.

számok okán is mindenképpen meg kell vizsgálnunk, hiszen a világ első, második és negyedik vezető vallását képezik, összesen az emberiség 63 százalékát tudva híveik között.⁴ Röviden kitérünk a hindu közgazdaságtanra, mivel ez elméletileg első kézből érinthetne kerekén egymilliárd embert [CIA Factbook, 2012]. De hogy jön ide az izraelita gazdasági hagyomány? Hiszen a nagy vallások sok milliárd követőjével szemben az ortodox zsidóság „mindössze” 18 millió hívőt tud felmutatni [CIA Factbook, 2012]. Vallásilag mégis ez a kereszténység alapja, ami viszont a modern rendszer bölcsőjét adó Európa és Észak-Amerika társadalmát a leginkább formálta. A zsidó vallás emellett mindig nagy hatással volt az iszlámra, már csak a közismert közelség és szembenállás okán is. A zsidóság tehát lélekszámát messze meghaladó befolyást gyakorolt a modern kapitalizmus kialakulására.

BUDDHISTA KÖZGAZDASÁGTAN

Az angolszász világ és talán minden idők legismertebb alternatív közgazdásza *Ernst Friedrich Schumacher*, aki a II. világháború idején, német menekült létére, a nagyhatalmú angol Nemzeti Széktanács vezető gazdasági tanácsadója volt majdnem két évtizedig. Mit üzen napjainkban az ateistából kereszténnyé lett gondolkodó, a buddhista közgazdaságtan megalkotója?

Az 1911-ben született Schumachernek már az édesapja is a politikai gazdaságtan professzora volt. Fia Bonnban, Berlinben, Oxfordban folytatta tanulmányait. A náciizmus elől Angliába menekült, ahol egy internálótáborban, a munka szüneteiben írta első dolgozatát. *John Maynard Keynes* felfigyelt a tanulmányra, és segítette a német fiatalembernek a tábor elhagyásában, később pedig az Oxfordi Egyetemen állást szerzett neki.

A keresztény kinyilatkoztatás hibásnak gondolt voltából következik, hogy sokan romantikusan vonzódnak az ősi pogány animista világfelfogáshoz, vagy a keleti vallási irányzatokhoz. Tudatosan vagy tudattalanul nagyon is helyesen érzik a létprogram elromlását. Hiszen a pogányoknál fűben-fában tisztelték az isteneket, a buddhizmus lélekvándorlás tana pedig állítólag természetkímélő gazdálkodáshoz is vezet. Ezen álláspont képviselője E. F. Schumacher is, aki *A kicsi szép* [1973] című közgazdasági esszéjében külön fejezetben írta le az általa *buddhista közgazdaságtannak* keresztelt természet- és emberbarát gazdálkodási filozófiát.

Ebben kritizálja a nyugati gazdasági gondolkodást, s javaslatot tesz az emberléptékű, decentralizált, azaz megfelelő technológiákra. A *Times Literary Supplement* szerint *A kicsi szép* szerepel a II. világháború óta megjelent 100 legnagyobb hatású könyv között.

Ahogy a modern európai közgazdász nem tartaná nagy gazdasági eredménynek, ha az összes európai műkincset jó áron eladnánk Amerikának, ugyanígy, a buddhista közgazdász is

---

4 A több mint 110 évre visszamenő statisztika szerint a 2010. esztendőben a Föld 7 milliárd lakosából 2,34 milliárd keresztény (33,4%), 1,6 milliárd muszlim (22,7%), 969 millió pedig hindu (13,8%). A kisebb vallások híveinek lélekszáma 769 millió (10,9%), nem vallásos 678 millió (10,9%), buddhista 475 millió (6,8%), ateista 141 millió (2%), szikh 28 millió (0,3%), izraelita 15 millió (0,2%). Így az emberiség csaknem 90 százaléka vallásos, ezen belül a négy legnagyobb vallást a teljes lakosság több mint háromnegyede vallja sajátjának. (Saját számítások Burnett – Todd [2001], valamint a CIA Factbook alapján.)

ragaszkodna hozzá, hogy a gazdasági életét nem megújítható tüzelőanyagokra alapozó népeség parazita életmódot folytat, *nem jövedelemből, hanem tőkéből él.*

„Fritz” Schumachernek köszönhetjük, hogy újradefiniálta a munkát, megtalálta annak elvesztett funkcióit – azaz dolgozni nemcsak *pénzért* érdemes, hanem a *közösség* megéléséért és önmagunk megtalálásáért, *kibontakozásáért* is [Schumacher, 1994].

Megfogalmazta a közgazdaságból gazdaságossági mániába zuhanás síkos, veszélyes, széles útját. Ettől már Arisztotelész is óvott minket, bár ő *krematistikának* keresztelte el, Schumacher pedig *ökonomizmusnak* hívta.

E. F. Schumacher elrugaskodott a gazdasági ember, a homo oeconomicus tanától. *Homo viatorként*, úton lévő emberként, avagy zarándokként fogta fel az embert. A homo viator számára nyilvánvaló, hogy ha Isten az embert meghatározott céllal teremtette, a politika, a gazdaság és a művészet addig értékes, amíg az embert segíti a magasabb létszint, az örök boldogság felé való haladásban.

A nagy közgazdász 1955-ben Burmában járt, ott dolgozta ki a gazdaság új, buddhista elveken alapuló megközelítését. Ebben síkra száll amellelt, hogy az a legracionálisabb gazdálkodás, ha helyi erőforrásokkal látjuk el a helyi igényeket. India, Zambia és Burma mellett számos harmadik világbeli ország kormányának adott tanácsot, hogy próbáljanak meg az önellátó gazdálkodás felé fejlődni.

Schumacher tanításának kiindulópontja a Nemes Nyolcrétű Ösvény (*Arija Atthangika Magga*), ebben is a Helyes Megélhetés (*Szammá Ádzsiva*) életvezetési tanácsa. Vágyaink határtalanok, ezért teljes kielégítésük helyett megzabolázásukra kell törekednünk. Míg a megélhetés célja könnyen meghatározható (a több jobb), a helyes megélhetés nehéz művészet. Buddha tanítása szerint az ember a nemtudás állapotában születik meg, ebből pedig szenvedés ered. A buddhizmus legfőbb célja a boldogság keresése, amit a szenvedés elkerülésével azonosítanak. A valódi jóllétet bölcsességgel érzük el. Mindez nem azt jelenti, hogy a jólét feltétlenül rossz, van helyes fogyasztás is. A helytelen fogyasztás az örömteli érzésekkel kapcsolatos vágyra, az ego kielégülésére irányul. Az ilyen fogyasztáson át önmagunkat keressük, de éppen távolodunk valódi boldogságunktól. A buddhista szerzetesek naponta csak egyszer esznek, azaz a kevés anyagin keresztül keresik a jóllétet. Ám az önmegtartóztatás öncéllá is válhat.

Hasonlóképpen, a buddhista tanítás központi eleme a vagyon helyes megszerzése és felhalmozása. Rossz a vagyon, ha tisztességtelen módon jutnak hozzá, ha rabul ejti birtokosát, ha szenvedés az ára. Sok iránymutatás foglalkozik a Közép Úttal, ami a mértéktartás, egyensúly, helyes mérték tana. A jóllét legelemibb formája a szenvedés csökkentése, második szintje az érzéki örömközből származó boldogság, harmadik lépcsője pedig a megszabadulás, a szabadság üdvössége. [Prayudh Payutto: „Közép Út” a piactudás számára, in: Zsolnai 2010]. Könnyű felismerni a párhuzamot a keresztény tanítással, pl. a négy fő erény közül többel (mértékletesség, bölcsesség), vagy a jószágok Aquinói Szent Tamás szerinti hierarchiájával.

Colin Ash kiemeli a folyamatos fejlődés, azaz a maximalizmus veszélyeit:

„Buddhista szempontból a mindig a „legjobb”-ra törekvés egyszerűen értelmetlen. Bölcsőbb arra törekedni, ami „elég jó”. Ennek igazságát a kortárs pszichológia is alátámasztja. A maximalisták és a megelégedésre törekvők által elért boldogságot tanulmányozva azt találták, hogy a nagy csalódások forrása általában a legjobbra törekvés. A maximalistákat állandóan veszélyezteti az elszalasztott, még jobb lehetőségek miatti sajnálkozás. Minél több az alternatíva, a választás annál nehezebb és költségesebb. A gazdasági növekedés pedig egyre több és több alternatív lehe-

tőséget kínál számunkra, növelve ezzel az elrontott választás, a sajnálkozás és frusztráció esélyét.” [Zsolnai, 2011: 20]

Ennek egyenes ági következménye a főáramú közgazdaságtan talán legnagyobb vétke, az, hogy az erőforrások egyre egyenlőtlenebb elosztását eredményezi (pénzgravitáció). A buddhista közgazdaságtanba ezzel szemben „kódolva van” a különbségek mérséklése, egyfelől a helytelen fogyasztás megakadályozásával, másfelől mivel az elégtelen anyagi körülmények miatt szenvedő élőlények támogatása elsőbbséget élvez. A buddhista végső célja, hogy minden létezőt megszabadítson a szenvedéstől, Keown [1992: 199] megfogalmazásában ez egyfajta negatív utilitarizmus. Más szóval a gazdaságnak nem a nyereségek maximalizálására, hanem a veszteségek minimalizálására kellene törekednie.

Nem véletlen tehát, hogy a buddhista közgazdaságtan talán legnagyobb gyakorlati hozzájárulása az egyre erősebbé váló alternatív irányzathoz a boldogságtudomány kutatás. Ez annyira fajsúlyos téma, hogy a következő kötetben részletesen is foglalkozunk vele. „A pénz nem boldogít” – ősi erkölcsi igazság beemelése a modern közgazdasági diskurzusba Easterlin nevéhez fűződik, legkonzekvensebb megvalósítója a nemzetek között pedig a Himalájabeli Bhután. Colin Ash *Boldogság és közgazdaságtan* c. tanulmányában [in: Zsolnai, 2011: 243–162] számos kutatási eredményre támaszkodva állítja, hogy a jövedelem növekedése csak bizonyos szintig jár együtt a nagyobb boldogsággal. Évi 20 ezer USD feletti jövedelemnél a további növekménynek már alig van hatása. Ma már pszichológusok is rámutatnak a vallási tanítás igazságára: a társas kapcsolatok például sokkal fontosabb boldogságfaktorok, mint a jövedelem. Kutatások szerint jelen állapotunk értékelésekor rossz és felesleges összehasonlításokat teszünk múltbeli helyzetünkkel és jövőbeli céljainkkal, valamint mások vélt boldogságához hasonlítjuk sajátunkat. Mindez oda vezet, hogy túlbecsüljük az elérni kívánt dolgok boldogságnövelő hatását.

Nem hallgatható el, hogy bár a buddhista megközelítés sokkal árnyaltabb képet nyújt a főáramú közgazdaságtan hedonista emberének boldogságánál, ám a szenvedés elkerülése a nyugati kultúrában nem feltétlenül jelenti a boldogság szinonimáját. A különbség megint a vallási gyökerekben keresendő: az explicit istenképpel nem rendelkező buddhizmus irányultsága nem túlvilági, míg a kereszténység szerint minden jó, ami Isten felé vezet. Van káros öröm, és hasznos a szenvedés is, amelyre Jézus Krisztus nemcsak tanított a hegyi beszédben, de példát is mutatott rá. Nem mazochizmus ez – azaz a szenvedés direkt keresése és élvezete –, hanem azzal való számvetés, hogy nem minden szenvedés kerülhető el. Nem véletlenül a kereszt Jézus követőinek jele.

HINDU KÖZGAZDASÁGTAN

A hindu közgazdaságtan tárgyalását egészen rövidre kell szabnunk, mert az a publikációk szerint a legkésőbb ébredt öntudatra; 2013 tavaszán jelent csak meg például a Hrishikesh D. Vinod professzor által jegyzett *Handbook of Hindu Economics and Business* (A hindu közgazdaságtan és vállalati működés kézikönyve), amely 23 esszét tartalmaz. Ezek között szerepel például két évezrednél régebbi gazdasági írásos emlék a munkaérték-elméletről, az emberi jogokról, az optimalizálásról. Ema Ji Bokare professzor *Hindu Economics: Eternal Economic Order* (Hindu közgazdaságtan: Az örök gazdasági rend) c. könyve 1993-ban látott napvilágot. Ez a védikus hagyományra visszavezetve azt állítja, hogy a hindu közgazdaságtan az egyetlen üdvözítő megoldás a nyugat elméleti megtorpanására, valamint felfedezi a klasszikusok tételeiben a hindu hagyományt. Jelen

írásunk az elsőség és felsőbbrendűség kétes, és főleg megosztó megállapítása helyett inkább azt a közös nevezőt keresi, amelyik a különböző vallásúak és a jó szándékú humanista (fenntartatóságban, környezetvédelemben, emberi jogokban stb.) hívőket egyesítheti. Nem gondoljuk ezeket a hiteket összemoshatónak – sőt, épp az ellenkezőjét hisszük –, de a felszínen, az erkölcsi tanításban s az ehhez kapcsolódó gazdasági tanításban (pl. mértékletesség, szegények felemelése) igenis nagyon könnyen megtalálhatók a közös értékek.⁵

ISZLÁM GAZDASÁGELMÉLET

A közgazdaságtan történetét szinte kizárólag nyugati bölcselekre támaszkodva írták. Az irodalomban azonban az 1940–60-as években kezdett megjelenni az iszlám közgazdaságtan kifejezés. Ez persze csak az eszme reneszánsza: az iskola vezéralakja *Ibn Khaldún* (1332–1406) például 4-500 évvel megelőzte korát, amikor megfogalmazta a munkamegosztást (nyugaton Adam Smith 1776-ban), a kereslet-kínálat törvényét (nyugaton Alfred Marshall 1867-ben), sőt erényökonomiai összefüggésként arra is rámutatott, hogy az országok ereje a társadalmi kohézióban rejlik: nem szabad túl nagy különbségnek kialakulnia a gazdagok és a szegények között.

Mielőtt rátérnénk az iszlám közgazdasági gondolkodókra, szemügyre kell vennünk az Európában és Amerikában annyira félreértett iszlámot, illetve ennek a gazdasági viselkedésre kiható erkölcsi vonatkozásait.⁶

Allah Mohamednek megmutatott kinyilatkoztatás-gyűjteménye az iszlám szent könyve, a Korán. Ebben található a hit öt oszlopa, amelyek közül az egyik a kötelező alamizsna, jótékony-ság (*zakat*). Mértéke a vagyon negyvened része. Ez vonatkozik például pénzre, élő állatokra. Alapvető célja a szegény muszlimok felemelése. Spanyolország iszlám megszállása alatt például közvetlenül kiosztották ezt a pénzt a szegény földművesek között, ami sokukat kiemelte a nyomorból (Wrench 1946). A Koránban az egyes jószágokból adandó rész, a jogosultak köre, valamint az újraelosztási eljárás is részletesen szabályozva van. A föld, az épületek, az ingatlanok egytizedét kell jó célra (pl. közintézménynek) felajánlani; ez a *vakf*, ami elidegeníthetetlen vallási letéteménynek számít. Mindennek az az eszmei alapja, hogy a vagyontárgyak végső tulajdonosa Isten, ezért hozamukból nemcsak a földi tulajdonosoknak, hanem a társadalomnak is részesednie kell.

Az iszlám másik fontos irata a törvények gyűjteménye, a *Saría*. Ebben szerepel a kamat (*riba*)

5 A hindu közgazdaságtan témaköréhez ld. még: Ramrattan, L. B. [2012]: *Egy hindu gazdasági modell keretei felé* c. cikkét.

6 Az iszlámra és annak gazdasági tanítására, valamint az Ibn Khaldúnra vonatkozó rész forrásául a Wikipédia következő angol nyelvű címszavait használtuk kiindulásként: Islam, Islamic Golden Age, Islamic Economic Jurisprudence, Islamic economics in the world, Shaira, zakat, figh, riba, Ibn Khaldun. Az ezektől eltérő forrásokat, cikkeket az adott helyen külön feltüntetjük. Itt mondok köszönetet a Pannon Egyetem Georgikon Karán FAO-ösztöndíjjal tanuló afganisztáni és más muszlim hallgatóknak, elsősorban Ajmal Osmaninak, akiknek előadásaiból, beszélgetéseinkből és viselkedéséből jobban megértettem az iszlámot és annak gazdasági tanítását.

jól ismert tilalma, amit a Korán 3:130 verse tilt meg kategorikusan a hívőknek, különös tekintettel a kamatos kamatra:

Ti hívők! Ne habzsoljatok uzsorát duplán megduplázva! Óvakodjatok Alláhtól! Talán boldogulni fogtok.

Mohamed prófétái fellépése előtt maga is kereskedő volt, így első kézből ismerte az általa elítélt, Allah szándékával össze nem egyeztethető kereskedelmi praktikákat. A Mohamed viselkedésén alapuló *szunna* (gyakorlat) megörökíti, hogy a próféta elítélte a spekulációt. Ez abban az időben például úgy nyilvánult meg, hogy a kereskedők kimentek a város határába, s felvásárolták a termést a piacra érkező gazdáktól, ezáltal monopol, ill. oligopol pozíciót biztosítva maguknak.

A próféta szót emelt a spekulációs célú titkos felhalmozás ellen, de jónak tartotta a szabad piacot. Amikor ugyanis megkérték, hogy mondja meg a piacon az igazságos árat, megtagadta ezt. Az ármegehatározás ugyanis már nem isteni sugallatra történik, azt a szabad, tökéletes versenynek kell kialakítania. De mennyire más verseny volt ez akkoriban egy város piacán, mint ma, amikor minden alapvető szükségleti cikk piacának legalább 70–90 százalékát 4-5 nagy piaci szereplő kontrollálja [Vorley, 2003].

Az iszlám indíttatású közgazdasági mozgalom elkezdett a gyakorlatban is működni, aminek legszembetűnőbb bizonyítéka az iszlám bankok és pénzügyi termékek létrejötte. Az iszlám bankok az 1970-es évektől indultak fejlődésnek, 2004-ben pedig megalapították az *Islamic Bank of Britain*. De van a saría szabályainak megfelelő terméke a Citigroupnak, a Deutsche Banknak, a HSBC-nek, a Lloyds TSB-nek, az UBS-nek, hogy csak a legismertebb hitelintézeteket említsük. Ezen portfóliók kezelői a kamatszedés tilalma mellett tartózkodnak a derivatíváktól és az opciós üzletektől, a pornográfiával és a disznóhús feldolgozásával kapcsolatos befektetési lehetőségektől. Az üzletág évente húsz százalékkal növekszik, legismertebb képviselője a Grameen Bank, amely *Muhammad Yunus* nevéhez fűződik. Yunus munkásságának központjában a szegénység elleni küzdelem áll, amiért béke-Nobel-díjat kapott 2006-ban. Yunus először saját zsebéből adott 27 dollár hitelt 42 (!) kosárfonó asszonynak. Ők korábban uzsorahitel felvételére kényszerültek, néha heti 10 százalékos kamatra. Az asszonyok tisztességes hasznot értek el, s bámulatosan gyorsan visszafizették a kölcsönt. 1976-ban Yunus mesterével, *Dr. Akhtar Hameed Khannal* karöltve intézményesítette a legszegényebbeknek nyújtott hiteleket, miután sikerült rábeszélnie a Janata Bankot, hogy hitelezze a projektet. A szegények itt csoportban veszik fel a kölcsönt, s a közösség tagjai egymást segítik az előrelépésben, ugyanakkor jogilag nem felelősek egymásért, nem kell kezességet vállalniuk, s jelzálog sem keletkezik. Yunus és Khan éltető és növelő erőként ébresztették fel a szolidaritást, a biztonság helyett a bizalomra építve. Hét évvel később – a bankok és a kormány aggályai ellenére – megalapították a *Grameen Bankot* (Falusi Bank).

2007-re az ügyfelek száma elérte a 7,4 milliót (!), a hitelállomány pedig a 6,4 milliárd dollárt. Napjainkban 58 országban adnak a szegényeknek mikrohitelt erre a modellre támaszkodva, köztük olyan gazdag államokban is, mint az USA, Kanada, Franciaország, Norvégia vagy Hollandia. Maga a Grameen Bank is vállalatcsoporttá nőtte ki magát, amely a halastavak hasznosításától a telekommunikációig fejt ki aktivitást. Polli Phone (falusi telefon) nevű projektje keretében például 50 000 falu 260 000 lakosát látták el mobiltelefonnal 1997-ben.

Az iszlám közgazdaságtan értékelése megosztja a kutatókat. *Sohrab Behada* [1989] alapvetően kapitalista, azaz főáramú közgazdaságtannak tartja, a fent idézett *Addas* nem tagadja erényökonomia voltát, de *Timur Kurannal* [1996] együtt kiemeli az eszmerendszer inkonzisztenciáját, gyengeségeit. Mindenképpen azt mondhatjuk, hogy az iszlám közgazdaságtan az erényökono-

mia vonulatába tartozik, s elveiben, megvalósult gazdasági tanításában nagymértékben hasonlít a buddhista és keresztény közgazdaságtanhoz. Legerősebb gyakorlati lába a Yunus nevéhez fűződő mikrohitelzés, a szegények bankja. Már csak méltatói jogán is – hogy Adam Smithtől se fosszuk meg „a közgazdaságtan atyja” címet – Ibn Khaldúnt a közgazdaságtan nagyapjának tarthatjuk.

ZSIDÓ GAZDASÁGI HAGYOMÁNY

Jonathan Sacks, a Brit Nemzetközösség ortodox főabbija Rómában tartott előadásában [2012] rámutatott a zsidó gazdasági elmélet és gyakorlat meghatározó voltára. Kiemelte, hogy akik a kapitalizmushoz való zsidó hozzájárulást hangsúlyozták, általában a kritika szellemében tették ezt *Karl Marx*tól [1934] *Max Weber*en [1978] és *Werner Sombarton* [1997] át a háború előtti rasszista propaganda egyik felbujtójáig, *Heinrich Classig* [1912].

Sombart [1997] szerint a zsidó hit áll a kapitalizmus megszületése mögött, Marx [1934] pedig a kapitalistákat nevezte – vallási meggyőződésüktől függetlenül – „az igazi zsidóknak”.

„Pénzkölcsönzéssel foglalkoztak és mindenféle javakkal kereskedtek,... főleg a tőkepiaci részvényekkel, valutaváltóként dolgoztak, és gyakran vállaltak közvetítői szerepet mindenféle pénzügyi tranzakciókban ..., bankárok voltak, és gyakorolták a pénzkibocsátás minden lehetséges formáját.” [Weber 1992: 270]

„Hadd mondjam meg rögtön: szerintem a zsidó vallásnak ugyanazok az irányelvei, mint a kapitalizmusnak. Ugyanazt a szellemiséget látom az egyikben, mint a másikban.” [Sombart 1997; idézi Sedláček 2012: 71]

Mi – nemcsak a zsidó hagyomány tárgyalásakor, hanem a cikk egészében – elvonatkoztatunk az egyéni viselkedéstől, s a közös értékekre, viselkedési mintákra helyezzük a hangsúlyt. Sacks arra is rámutatott, hogy míg a zsidók a világ népességének kevesebb mint egyötöd részét teszik ki, addig közülük került ki a közgazdasági Nobel-díjasok 30 százaléka.⁷ A brit egyházi vezető hangsúlyozta, hogy a piacgazdaság a kereszténység által meghatározott Európában, az ott jellemző és uralkodó erkölcsi alapokon jött létre, de egyben a vallás kódolta erkölcs szabta meg a határait is. Véleménye szerint a történelmi ellentétek dacára ma az egyik oldalon a hívő zsidók és keresztények állnak, a másikon pedig az Európát egyre inkább és mind agresszívbabban szekularizáló erők. Beszédében így fogalmaz:

„A kereszténység túlélt kétezer évet, a judaizmus kétszer ennyit. ... A zsidó-keresztény örökség az egyetlen rendszer, amit ismerek, ami képes legyőzni az entrópia törvényét, ami szerint minden rendszer elveszti idővel az energiáját. ... Az eurót stabilizálni egy dolog, meggyógyítani

⁷ Megnézve az angol Wikipédia vonatkozó szócikkét, ez a szám reális alsó becslésnek tűnik. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Jewish_Nobel_laureates#Economics [lekérdezve: 2013. június 14.]. Azt is le kell szögeznünk, hogy a zsidó vallási hagyomány alternatív irányzatokba vagy morálökonómiába sorolása távolról sem jelenti a zsidó *etnikumú* emberek vagy tudósok automatikus ide tartozását. Ez más népekre is igaz, vallási értékeinek megélése mindenkinek magánügye, illetve Istené és az övé. A zsidó, hindu, keresztény vagy muszlim emberek, országok, közgazdászok, ilyen irányítású vállalatok viselkedése nem tartozik e cikk vizsgálatai közé.

a kultúrát, ami körülveszi ezt, az másik. Egy olyan világban, ahol az anyagi értékek jelentenek mindent, a lelkiek pedig semmit, nincsenek stabil államok, sem jó társadalom. Itt az idő, hogy helyreállítsuk a zsidó-keresztény etikát, ami szerint az emberi méltóság az istenképiségből fakad. Amikor Európa helyreállítja lelkét, helyreállítja jólét-teremtő energiáit is. De először arra kell emlékeznünk: az emberiséget nem a piacok szolgálatára teremtették. A piacot teremtették az emberiség szolgálatára.” [Sacks 2012:]

Nemrégien jelent meg a *Yale Economic Review* által „ma a világ öt legtehetségesebb és legforróbb fejű közgazdászának egyikeként” aposztrofált cseh közgazdász kiváló könyve. Először mítoszok, vallások és filozófiák gazdasági tartalmát keresi az emberiség első írott emlékeitől kezdve a legújabb kori közgazdászokig. A könyv második fele fordít a nézőpontra a közgazdaságtant veszi górcső alá vallásos szempontból. A szerző *Tomáš Sedláček*, a mű címe *A jó és a rossz közgazdaságtana: A Gilgames-eposztól a Wall Streetig*. Az első rész 7 fejezetből áll, ebből a második foglalkozik az Ótestamentum gazdasági tartalmával és annak következményeivel. Alábbi összefoglalónk nagy részben ezen alapul.

A zsidó vallás és nép nagy gazdasági hatásának okait keresve *Sedláček* kiemeli a hármas deszakralizálást: a zsidóság elvetette az uralkodó, a természet és a hős szent voltát,⁸ egyedül az Istent tekintette szentnek és szuverénnek. A könyvében előtte tárgyalt Gilgames-eposztól eltérően a történelem Izrael népe számára nem önmagába visszatérő örök körforgás, hanem *fejlődéstörténet*, állandó erkölcsi harc a többért és jobbért. Ennek megfelelően a héberek elzárkóztak a túlzott aszketizmustól, a gazdagságot nem tekintették eleve rossznak. Sőt: a gazdagságot Isten igazaknak adott földi jutalmának tartották. Az Ószövetség tipikus példája, amikor az elszegényedett és egészségében megrendült, családjától megfosztott Jóbon egyenesen számon kéri barátai, mit követelt el, hogy Isten elfordult tőle [Jób 3–37]. Ebből a szempontból érthetjük meg igazán a gazdag ifjú megdöbbenését is, amikor Jézus azt tanácsolja neki, hogy a parancsok megtartása mellett adja oda minden vagyonát a szegényeknek, s kövesse őt [Mt 19,16].

„Áttekintve a zsidó irodalmat, legfőképpen a Szentírást és a Talmudot, azt találjuk, hogy valóban kevés az olyan passzus, amelyben a szegénységet magasztalják, és azt a gazdagságnál magasabb rendűnek és nemesebbnek tartják. Másrészt viszont több száz olyan passzust lehet találni, amelyekben a gazdagságot az Úr áldásának nevezik, és csak annak rossz célra történő felhasználásától és veszélyeitől intenek óva. ... Ezekben sehol sem mondanak semmit a gazdagság ellen; és nem állítják, hogy az utálatos lenne az Úrnak.” [Sombart, 1997; idézi *Sedláček*, 2012: 79]

Ez az ethosz azonban messze van a javak korlátlan halmozásának mai ideáljától. Természet-szerűleg sokkal közelebb áll a tárgyalt katolikus társadalmi tanítás vagyonértelmezéséhez. A tulajdon növekedése itt a köteleességeket nagyobb mértékben növeli, mint a jogokat. A pápák az 1891-es *Rerum novarum* körlevéltől kezdve a magántulajdon társadalmi természetének nevezték ezt a jelenséget, élesen elzárkózva a kommunizmus álláspontjától, amely egészében elítélte a magánvagyon.

Tomáš Sedláček két görög filozófiai irányzat közötti középútként értelmezi a zsidó felfogást. Az egyik végletet *Epikurosz* (Kr. e. 341–270), ókori görög filozófus és követői képezik, akiknek a

⁸ Ezzel valami gyökeresen újat hozva, s alapjában rugaszkodva el az ókori Egyiptom (istenkirályok), Görögország (Akhilleusz és más félistenek), vagy Babilon és Kánaán (Huava cédruserdeje a Gilgames-eposzban, ill. a szent ligetek) szakrális kategóriáitól.

hedonizmust, és a felvilágosodás után ebből kinövő utilitarizmust köszönhetjük. Eszerint minden élőlény az öröme és a fájdalom elkerülésére törekszik. A természetes és szükséges kívánságokat mindig ki kell elégíteni, ha nem ezt tesszük, annak az ember fennmaradása látja a kárát; a nem természetes és nem szükséges vágyakat pedig kerülni kell. Ami e kétfajta kívánság között helyezkedik el, azt mindig mérlegelni kell: „Megéri, vagy nem éri meg?” Az epikureusok számára az erkölcsi szabályok nem túl lényegesek, a cél szentesíti az eszközt (Machiavelli), a cél pedig adott: a maximális öröm (gör. *hédoné*). A másik véglet a *szoikusok* álláspontja, akik szerint a bölcs elutasítja az evilági javakat és világi hívságokat és éppen ez adja meg a szabadságát. A két álláspont vitája végigkísérte az emberiség történelmét, extrém változatai újra és újra megjelentek például az ókori orgiákban vagy a középkori aszkézisben.

A zsidóság erkölcsi felfogását a cseh szerző realistának és antiaszketistának értelmezi, amely ismeri a jó élvezetét, de mindig tudatában van annak, hogy azt Istennek köszönheti, ezért egy részét felajánlja neki áldozatként. Ez lehet közvetlenül az Istennek szentelt áldozat, de megnyilvánulhat a szegényeknek, özvegyeknek, másodrendű idegeneknek juttatott tizedben, alamizsnában, vagy az éppen aratás után „ottfelejtett” kalászkövekben is. Isten szentsége relatívvá teszi a magántulajdon szentségét, és fordítja.

Ám a túl sok precíz és részletes vallási törvény gyakran épp a szándékolttal ellenkező hatást váltott ki, amikor például az Istennek járó áldozatot a felebarát vagy a szülők megsegítése elé helyezték (Mt 15,5). Az Ószövetség prófétái és Jézus számtalanszor figyelmeztetnek, hogy Isten irgalmat kíván, nem áldozatot. Hiszen minden az övé, bikák húására és áldozati állatok vérére nincs szüksége.

„Menjete és tanuljátok meg, mit jelent: Irgalmasságot akarok, nem áldozatot. Nem azért jöttem, hogy az igazakat hívjam, hanem hogy a bűnösöket.” (Mt 9,13) „... Ha tudnátok, mit jelent: Irgalmasságot akarok, nem pedig áldozatot, nem ítélnétek el az ártatlanokat.” (Mt 12,7)

Ez a szeretet parancsa, amit viszont csak Jézus nyilatkoztatott ki mindent felülíró szabályként. Az Ószövetségben ez még nem volt nyilvánvaló. Krisztus a vagyonhoz való viszonyt is világosan tisztázta a hegyi beszédben, a nyolc boldogság között: „Boldogok a lélekben szegények, mert övék a mennyek országa.” (Mt 5,3). Ez nem abszolút és feltétlen szegénységet jelent, hanem a vagyonhoz való ragaszkodástól óv. A pénz – és minden más – addig jó, míg Isten felé vezet minket.

Georg Winter előadásában [2010] hat ószövetségi történetet említ a fenntartható fejlődés bemutatására:

1. Noé és a fajok megóvása;
2. Jákob és az elővigyázatossági elv (elsőszülöttségünket nem cseréljük el egy tál lencséért);
3. József és az életmentő előrelátás (a hét bőséges év feleslegének elraktározása a hét szűkre);
4. Dániel előrelátó realizmusa (Nebukadnezár álma a kolosszusról, amelynek feje még arany, lába már sár, mint pl. a kifogyó fosszilis erőforrások előképe);
5. Az égő csipkebokor (a Szentlélek tüze mint megújuló erőforrás s útjelző);
6. Rebekka könyörületessége (az öreg szolgálta és a tevék megitatása).

Végül két fontos kérdést kell megemlítenünk. Az első a kamaté. Bár a zsidók a középkorban – társadalmi kitiszítottként – gyakran és szinte egyedül üzték a pénzkölcsönzés és uzsora mesteriségét a keresztény Európában, az Ószövetség kifejezetten óv az uzsorától és a kiszolgáltatott adós kizsákmányolásától [Ter 14,23; Kiv 22,24; MTörv 23,20]. A középkori kereszténység átvette és szigorította ezt a tilalmat, bár a másik pénzzel való megsegítését szorgalmazta. Az adósságokkal nincs nagy baj, ha azok erős korlátok között maradnak. Ebben áll az Ószövetség másik nagy „vív-

mánya”, az adósság elengedésének éve. A hetedik napon pihenni kell (sabbath), a hetedik évben pihentetni a földet, 7x7 évenként pedig visszaállítani az eredeti vagyoni állapotokat:

„Számolj hét évet, hétszer hét esztendőt vagy hét évhét idejét, negyvenkilenc évet. A hetedik hónapban, a hónap tizedik napján szólaltasd meg a harsonát: az engesztelés napján fújd meg a harsonát az egész országban. Legyen ez jubileum számotokra: mindenki kapja vissza birtokát, mindenki térjen vissza családjához. Ez az ötvenedik esztendő legyen jubileumi év számotokra: ne vessetek, ne arassátok le a kalászt, ne kössétek kétébe, és ne szüreteljétek le a fürtöket, amelyek maguktól nőnek. A jubileumot tartsátok szent dolognak: egyétek a földek termését. Ebben a jubileumi évben mindenki kapja vissza a birtokát.” (Lev 25,11)

Az adósságok és a gazdagság végtelen felhalmozásának akadályait és a kiegyenlítés ciklikus mechanizmusait a legtöbb kultúrában megtaláljuk Hammurápitól az észak-amerikai indiánokon keresztül a középkori keresztény királyokig. Úgy tűnik, ezt a leckét igencsak újra kell tanulnia a globálkapitalizmus után következő gazdasági rendszernek.

ÖSSZEFOGLALÁS

Cikkünk első részében áttekintettük a modern közgazdaságtan négy olyan iskoláját, melyek alternatívnak számítanak, mivel fő célkitűzésük nem az anyagi haszon további fokozása, hanem annak igazságosabb elosztása, a bolygó természeti erőforrásainak megőrzése. A második és harmadik részben a kereszténység gazdasági tanítását és az 1. táblázatban felsorolt öt alternatív közgazdasági iskola lényegét foglaljuk össze, majd kísérletet teszünk az elméleti szintézisre.

Az egydimenziós (anyagi növekedésre mint egyfajta céleszközre koncentráló) közgazdaságtani elméletet két lépésben véljük megreformálhatónak. Első lépésben a természettől tanulva alkothatunk olyan alapelveket, majd programokat, amelyek nem hordozzák magukban a fenntarthatatlanság problémáját. Ezt bionómiának kereszteltük el:

A bionómia az élet és az élővilág törvényeinek gondos tanulmányozásán alapuló új közgazdaságtani elmélet, amelynek célja az élet – kiemelten az emberi közösségek – szolgálata.

Második lépésben azonban túl kell lépnünk a kézzel foghatón, a pozitívizmust meghaladva kell a magasabb rendű felé törekednünk, egységes célt hozva a közgazdaságba. Ez a gazdaságteológia, amit a következőképpen definiálhatunk:

A gazdaságteológia a morálökonómia iskolájába tartozó gazdaságfilozófia, amely az anyagiakat az Isten felé haladás, az emberi felemelkedés egy eszközének tekinti, s amely leginkább a világvallások, az alternatív közgazdasági iskolák és a fenntartható fejlődés tanaiból áll össze.

A közös nevező megtalálása érdekében az „új közgazdaságtannak”, új szintézisnek a *humánökonómia* nevet adjuk, ahol:

főáramú közgazdaságtan + bionómia + gazdasági teológia = **humánökonómia**.

Úgy gondolom, hogy a cikkben tárgyalt négy nagy, vallásalapú közgazdaságtani irányzat az erényökonómia gerincét adhatja, a maga hagyományával, igazságkeresésével, az ember és anyagiak helyes viszonyából való kiindulással. A kereszténység, az iszlám, a zsidó vallás és a buddhizmus tanításában sok a közös pont, ám a lényegét végül máshol találják meg (Jézus Krisztus mint szentháromságos isteni személy; Allah és Mohamed, az ő prófétája; Jahve és törvényei; ill. meg-

szabadulás a szenvedés és újjászületés örök körforgásából). Mégis, az erkölcsi normák, a helyes viselkedés és a helyes gazdálkodás területén meglelhetjük a közös nevezőt. Kerülvén azonban, hogy valami vegyített „világvallásos közgazdaságtant” hozzunk létre, a természetbe plántált isteni bölcsesség és az ezt meghaladó legfőbb erkölcsi törvény, a szeretet parancsát követve próbálunk kifejteni a későbbiekben egy régi-új gazdasági elméletet, a bionómiát. A cikk folytatásaiban leírjuk a kereszténység gazdasági tanítását (CST) és az öt legmértékesebb alternatív közgazdasági iskolát, majd kísérletet teszünk az elméleti szintézisre.

(folytatása következik)

IRODALOM

- XIII. Leó** [1891]: *Rerum novarum – XIII. Leó pápa enciklikája a munkáskérdésről*. (Az első pápai szociális körlevél). <http://uj.katolikus.hu>
- Waleed A.J. **Addas** [2008]: *Methodology of Economics: Secular Versus Islamic*. International Islamic University Malaysia Press.
- Helen J. **Alford** O.P., Michael J. **Naughton** [2001]: *Managing as if Faith Mattered: Christian Social Principles in the Modern Organization*. University of Notre Dame, Indiana.
- Abhijit **Banerjee**, Esther Duflo [2011]: *Poor Economics: A Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty*. Public Affairs, New York.
- Sohrab **Behada** [1989]: *Property Rights in Contemporary Islamic Economic Thought*. Review of Social Economy, Summer 1989 v.47, 185–211.
- Ema Ji **Bokare** [1993]: *Hindu Economics: Eternal Economic Order*. Janaki Prakashan.
- David B. **Burnett**, Todd M. Johnson [2001]: *Annual Statistical Table on Global Mission: 2001-03-08*, In: International Bulletin of Missionary Research, January 2001.
- Kenneth E. **Boulding** [1965]: *The economies of the coming spaceship Earth*. Kenneth E. Boulding Papers, Archives (Box # 38), University of Colorado at Boulder Libraries.
- Kenneth E. **Boulding** [1992]: *What went wrong with economics?* In: *Towards a New Economics*. Edwar Elgar Publishing Limited.
- Lester R. **Brown** [2008]: *Plan B 3.0 – Mobilizing to Save Civilization*. Earth Policy Institute, New York – London.
- Heinrich **Class** [1912]: *Wenn ich der Kaiser wär: Politische Wahrheiten und Notwendigkeiten*. Weicher, Lipcse.
- Kerekes** Sándor [1998]: *A környezetgazdaságtan alapjai*. Aula, Budapest.
- Damien **Keown** [1992]: *The Nature of Buddhist Ethics*. Basingstoke, Macmillan.
- Thomas S. **Kuhn** [1962]: *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press.
- Timur **Kuran** [1996]: *The Discontents of Islamic Economic Morality*. American Economic Review, 1996, 438–442.
- Karl **Marx** [1934]: *A zsidókérdés*. Phönix, Budapest.
- Raúl **Prebisch** [1950]: *The Economic Development of Latin America and its Principal Problems*. United Nations, New York.
- Lall B. **Ramrattan** [2012]: *Towards a Framework for a Hindu Economic Model*. November 18, 2012. <http://dharmacivilization.com>

- Jonathan **Sacks** [2012]: *Has Europe lost its soul?* address given at the Pontifical Gregorian University (December 12, 2012). CatholicEducation.org
- Ernst Friedrich **Schumacher** [1973]: *Small is Beautiful – A Study of Economics as if People mattered*. Blond & Briggs.
- Tomáš **Sedláček** [2012]: *Economics of Good and Evil: The Quest for Economic Meaning from Gilgamesh to Wall Street*. Oxford University Press.
- Amartya **Sen** [1990]: *More Than 100 Million Women Are Missing*. New York Review of Books.
- Amartya **Sen** [1999]: *Development as Freedom*. Oxford University Press, Oxford.
- Amartya **Sen** [2003]: *Fejlődés mint Szabadság*. Európai Könyvkiadó, Budapest.
- Hans **Singer** [1950]: *The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries*. The American Economic Review, Vol. 40, No. 2, 473–485. o.
- Werner **Sombart** [1997]: *The Jews and Modern Capitalism*. New Brunswick, NJ, Transaction.
- Hrishikesh D. **Vinod** [2013]: *Handbook of Hindu Economics and Business*. CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Bill **Vorley** [2003]: *Food, Inc. – Corporate concentration from farm to consumer*, UK Food Group – IIED, London.
- Mathis **Wackernagel**, William Rees [1996]: *Our Ecological Footprint – Reducing Human Impact on the Earth*. New Society Publishers, Gabriola Island, BC.
- Immanuel **Wallerstein** [1974]: *The Modern World-System, vol. I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Academic Press, London, New York.
- Immanuel **Wallerstein** [1980]: *The Modern World-System, vol. II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*. Academic Press, New York.
- Immanuel **Wallerstein** [1989]: *The Modern World-System, vol. III: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840's*. Academic Press, San Diego.
- Immanuel **Wallerstein** [2011]: *The Modern World-System, vol. IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914*. University of California Press, Berkeley.
- Georg **Winter** [2010]: *Biblische Vorbilder als Wegweiser für eine Entwicklung zur Nachhaltigkeit*. KÖVET Közgyűlés, 2010. március 3., Budapest.
- Zsolnai** László (szerk.) [2010]: *Boldogság és gazdaság – A buddhista közgazdaságtan eszméi*. Typotex, Budapest.